

УДК: 94(477) "1941/1944"

ЯШАН О.О.

Черкаський державний технологічний університет

Яшан Оксана Олексіївна (1967 р.н.) – здобувач кафедри новітньої історії України історико-філософського факультету Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького. Викладач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. В 1990 р. закінчила історико-педагогічний факультет Київського державного педагогічного інституту імені М. Горького.

СИСТЕМА ЗАГАЛЬНОЇ ТРУДОВОЇ ПОВИННОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 РР.)

У статті розглядаються особливості політики німецько-фашистської та румунської окупаційної адміністрації на території Центральної України щодо використання трудових ресурсів місцевого населення в 1941-1944 рр. та заходи, здійснені у цьому напрямі і спрямовані на формування системи примусової праці на основі загальної трудової повинності.

The author of the article considers peculiarities of the German and Romanian occupation administration's policy in the Central Ukrainian territory concerning the employment of labor resources among the local population in 1941-1944 and measures which were made in this direction and aimed at the formation of the forced labor system based upon the total labor obligation.

Проблеми Другої світової та Великої Вітчизняної воєн багато років перебувають у центрі уваги історичної науки. Однією із складних і маловивчених сторінок історії зазначеного періоду, яка вимагає неупередженого аналізу та всебічного вивчення, є німецько-фашистський окупаційний режим в Україні, соціально-економічна політика нацистської влади щодо українського народу.

У радянській історичній науці, проблема дослідження фашистського окупаційного режиму, висвітлювалася досить часто. Зародження історіографії досліджуваної проблеми відноситься до періоду Великої Вітчизняної війни, оскільки тоді з'являються перші роботи, у яких піднімалися питання про

становище населення окупованих територій Української РСР та нацистський окупаційний режим, викривалися наміри фашистських загарбників щодо перетворення окупованих територій СРСР і України на джерело дешевої робочої сили для рейху та використання її у військово-економічних інтересах загарбників [1]. Однак, виконуючи певне ідеологічне замовлення і маючи на меті конкретні пропагандистські цілі, дослідники висвітлювали лише зовнішній прояв окупаційного режиму. Увага радянських науковців зосереджувалася, в основному, на обмеженому колі питань: характерних практичних кроках загарбників у політичній, економічній та культурних сферах; звірствах щодо місцевого населення; оцінках людських

жертв та матеріальної шкоди. Хоча і в цей час з'являється низка праць радянських істориків, у яких вперше було піддано спеціальному науковому аналізу проблеми економічної політики німецько-фашистської окупаційної влади на захоплених територіях України [2]. У той же час недоступними для наукового обігу залишалися документальні матеріали та дослідження, які б характеризували національну і господарську політику окупантів у цілому і в динаміці, по регіонах, майже невисвітлений мотиваційний бік цієї політики.

Лише з 90-х рр., після звільнення від тиску партійного ідеологічного апарату, науковці отримали можливість зайнятися дослідженням недостатньо вивчених проблем цієї складної теми. Було проаналізовано комплекс питань, пов'язаних із використанням фашистською Німеччиною праці українських “остарбайтерів”, розглядалися причини, цілі, форми та методи масових депортацій українського населення на примусові роботи до рейху, а також умови праці та існування українських робітників на чужині, з нових позицій було розглянуто проблему щодо підневільної праці радянських військово-полонених та українських селян на користь німецької держави [3].

Частиною науковців проводилося вивчення регіональної специфіки нацистської політики, зокрема в генерал-губернаторстві, на території зони військового управління [4]. Але особливості окупаційної політики, яку проводили німецькі й румунські загарбники, та експлуатація трудових ресурсів на території Центральної України не ставали об'єктом спеціального дослідження.

Таким чином, метою даної статті є дослідження особливостей політики німецько-фашистської та румунської окупаційної адміністрації на території Центральної України щодо використання трудових ресурсів місцевого населення в 1941-1944 рр. та заходів, здійснених у цьому напрямі і спрямованих на формування системи примусової праці на основі загальної трудової повинності. Територіальні межі дослідження охоплюють сучасні Вінницьку, Кіровоградську, Київську, Полтавську та Черкаську області, які під час війни входили до рейхскомісаріату “Україна” й до складу королівства Румунія.

Загарбники розглядали територію України як величезний резервуар дешевої робочої сили, що була вкрай необхідна для обслуговування потреб німецької військової економіки та армії. У листопаді 1941 р. А. Гітлер заявляв: “Ми примусимо працювати на нас усіх до останньої людини” [5]. Тому представники “нової влади” планували використати трудові ресурси окупованого Центрального регіону України в повному обсязі. Зокрема, від радянської системи окупанти зберегли право розпоряджатися робочою силою на власний розсуд, незважаючи

на потреби та інтереси окупованого населення. Таке фактичне перетворення людей на інструменти реалізації своїх масштабних економічних планів простежується в багатьох заходах окупантів.

Система примусового використання праці населення окупованого Центрального регіону почала формуватися з самого початку агресії. З перших днів війни окупаційна військова влада залучала цивільне українське населення для виконання нагальних робіт військового значення: попереднього відновлення шляхів, сполучення, залізниць, мостів, розчисних робіт, прибирання трупів, влаштування тимчасових приміщень для розквартирування військ. Міністр гітлерівського рейху Тодт 28 липня 1941 р. видав наказ про використання громадян захоплених радянських територій у військово-будівельній організації, яка мала проводити будівництво шляхів сполучення і комунікацій. У наказі наголошувалося на тому, що “на радянській території діють інші правила, ніж у Західній Європі, використання робочої сили, яке повинно проводитись, головним чином, у порядку трудової та гужової повинності, без винагороди” [6].

5 серпня 1941 р. А. Розенберг, на підставі указу фюрера “Про управління в новозайнятих Східних областях” від 17 липня 1941 р., видав наказ про обов'язкову трудову повинність [7]. Відповідно до цього наказу, всі жителі окупованих східних областей віком від 18 до 45 років підлягали загальному трудовому обов'язку. Рейхскомісарам України та Остланду надавалося право змінювати для певних груп населення віковий ценз трудової повинності на свій розсуд. Скориставшись цим правом, Е. Кох запровадив обов'язкову працю на територіях рейхс-комісаріату Україна в межах від 15 до 60 років. Невиконання наказу про трудову повинність каралося тюрмою та каторжними роботами [8]. У загальних рисах було визначено області господарства, в яких мала б застосовуватися трудова повинність: сільське господарство, будівництво, обслуговування суходільних та водних шляхів сполучення тощо. Фахові робітники повинні були призначатися на роботу за спеціальністю [9], а ті, що не мали професії – на некваліфіковані, допоміжні роботи.

Залучення непрацюючого населення до трудової повинності покладалося на місцеві органи – відділи та управління праці. Ці установи мали визначати і термін трудової повинності в кожному конкретному випадку [10]. В усіх населених пунктах з'являлися накази про обов'язкову реєстрацію безробітного населення [11], створювалися біржі праці, які поряд із добровільним наймом населення на роботу, здійснювали і примусову трудову мобілізацію. Для всіх зареєстрованих безробітних було встановлено обов'язкову контрольну явку на біржі праці в певні дні за літерами свого

прізвища [12]. Безробітний (чоловік чи жінка) повинен був щотижня відмічатися, про що робилися відмітки в спеціальних картках [13]. Зареєстровані безробітні, особливо спеціалісти, службовці і робітники торгівлі, щоденно повинні були являтися за роботою, чорноробочі – не менше, як двічі на тиждень [14].

Робота, запропонована біржею праці, вважалася обов'язковою і відмовитися від її виконання безробітний не міг. "...Робітники, які не з'являються на робочі місця, чи залишають їх без дозволу роботодавця чи біржі праці, підлягатимуть покаранню" [15]. У разі ухилення від реєстрації на біржі праці штрафували до 500 крб., але були і більш жорсткіші покарання: засудження до таборів примусової праці, тюремне ув'язнення [16] і навіть смертна кара. Крім того, видача хлібних та продуктових карток також залежала від регулярної явки на біржу праці [17].

Все працездатне, але безробітне населення міст віком від 14 до 55 років, крім роботи на заводах або заготівлях, яка вважалась важливою для " нової влади", залучалося також до робіт по очищенню міст від снігу. Особи, які ухилялися від такої роботи, штрафувалися до 200 крб. або притягувалися до примусової праці до двох тижнів [18]. Отже, праця українців на окупантів була не лише обов'язковою, а ще й "почесною", тобто безоплатною, як виконання обов'язку перед "визволителями".

Оскільки на селі робочої сили було недостатньо, щоб, використовуючи примітивні знаряддя праці, обробляти великі масиви землі, офіційно приймаються рішення про перекидання сільськогосподарських робітників із одних генеральних округів у інші [19], та з міста на село. Окупаційна преса друкувала оголошення, в яких запрошувалися чоловіки і жінки, яким виповнилось 14 років, на Південь України для сільгоспробіт [20]. Всього з генеральних округів: Волинь та Поділля, Житомира, Києва передбачалося направити 400 тис. сільськогосподарських робітників у район Кіровоград – Дніпропетровськ – Миколаїв – Херсон. Для обробки полів Київського генерального округу з Києва планувалося мобілізувати 50 тис. жителів [21]. Запрошувались не тільки поодинокі робітники, але і цілі родини. Добровольцям був обіцяний завдаток – 50 крб., їжа, платня за трудові дні по 4 крб., квартири та нагороди, а також вони зберігали своє право на присадибні наділи за місцем постійного помешкання [22].

Таким чином, примушуючи силою полишати рідні місця, окупаційна влада намагалась компенсувати нестачу робочої сили в інших регіонах.

Робочі руки селян використовувалися й на роботах зовсім не пов'язаних із сільським господарством, наприклад, на будівельних [23] та розчисних [24]. Вони розглядалися в порядку трудової мобілізації і тому не оплачувалися [25].

У постанові "Про трудову участь сільського населення у будівництві, ремонті та утриманні автогужових шляхів" Кишеньківської районної управи Полтавської області від 31 березня 1942 р. читаємо: "1. Притягти до трудової участі в будівництві, ремонті та утриманні шляхів все працездатне сільське населення та робітників держгоспів протягом шести днів на рік; чоловіків від 18 до 45 років, жінок від 18 до 40 років. ...3. Притягнути до трудової участі у шляховому будівництві робочу худобу (коні, воли) та автомашини громад. господарств, хліборобських спілок, індивідуальних господарств та держгоспів протягом шести днів в рік. ...5. По громадських господарствах утворити шляхові бригади, які виконують шляхові роботи за всіх членів громад. господарств, що притягуються до трудової участі, які утримуються за їх рахунок в трудових. 6. В селах, де не існують громад. господарства, хліборобські спілки виділяють шляхового старосту для керівництва шляховими роботами, які утримуються за рахунок осіб, що притягаються до трудової участі з виплатою винагороди натурою, яка не повинна бути менша від заробітку відповідно його кваліфікації" [26].

З метою посилення контролю за здійсненням загальної трудової повинності на теренах рейхскомісаріату Е. Кох 4 березня 1942 р. видав розпорядження "Про обмеження зміни місця праці". Відтепер, всі без виключення установи та підприємства, приймаючи на роботу або звільняючи українське населення, повинні були отримати дозвіл біржі праці. "Звільнена від роботи робоча сила, – говорилось в документі, – повинна з'являтися до Бюро праці не пізніше другого робочого дня після закінчення умови праці" [27]. Порушення розпорядження каралося грошовим штрафом у необмеженому розмірі і тюремним ув'язненням до одного року або одним із цих покарань. Тюремне ув'язнення можна було замінити примусовою працею до одного року. Відтепер біржа праці стала повним господарем людської долі.

Окупаційною адміністрацією повсюдно були встановлені суворі правила, що обмежували міграцію населення. У кожному населеному пункті бургомістр чи староста, за дорученням окупаційних органів складав списки мешканців, де занотовувалися особи, які прибули до населеного пункту після початку війни, і – постійні мешканці. Численні накази окупаційної адміністрації різних рівнів були спрямовані на обмеження переміщення місцевих жителів, щоб, таким чином, утримувати сталий контингент робочих рук [28].

Подібна ситуація існувала й на території Трансністрії, до складу якої входили південні райони Вінницької області. Обов'язкова трудова повинність вводилась для всього населення віком від 16 до 60 років. Звільнялись від повинності лише ті, хто працював на громадських або

дозволені приватних підприємств та установах; учні середніх шкіл та студенти під час занять; особи вільних професій, комерсанти й підприємці, які мають дозвіл і реєстрацію; хворі та немічні, вагітні жінки та жінки, які мають більше ніж 3 дітей молодше 10 років [29]. Чоловіки, яким виконалось 20 років у обов'язковому порядку зараховувались на рік до "трудоного війська" [30], проте, відробивши тут свій строк, ніхто не звільнявся від трудової повинності.

Трудову повинність українське населення відбувало не тільки на батьківщині. Уже в перші місяці війни на промислових підприємствах та полях рейху гостро не вистачає робітників. У листопаді 1941 року Г. Герінг видає директиву "Про використання російської робочої сили". Під терміном "російська" малось на увазі "радянське", таким чином, під цю термінологію підпадали також українці. Г. Герінг писав: "Росіяни довели свою працездатність під час будівництва гігантської промисловості. Сьогодні ця працездатність повинна послужити Рейху. Кількість робочої сили з Росії залежить від наших потреб. Робітників із інших країн, які мало виробляють, а багато їдять, треба виселяти з імперії, замінюючи їх росіянами" [31]. 21 березня 1942 р. задля централізованого управління та використання трудових ресурсів рейху, включаючи чужоземців та військово-полонених, було призначено обергрупенфюрера Ф. Заукеля.

Перші заклики до української молоді їхати на роботу в Німеччину пролунали вже влітку 1941 року. На всі лади розписувалося "райське життя" іноземних робітників у Німеччині: "Українці! Німеччина дає вам змогу отримати корисну й добре оплачувану роботу..." [32]. Тільки в липні 1942 р. відділ пропаганди рейхскомісаріату України розповсюдив серед населення 350 тис. подібних агітаційних листівок [33].

Окупаційна влада з метою агітації населення широко використовувала україномовну пресу. В 1942 р. "Вінницькі вісті" писали: "Батьки щасливі, що їх діти можуть працювати в Німеччині і там стати справжніми людьми, про що старі, залишені дома люди в своєму дотеперішньому житті навіть у снах не могли мріяти, – таке загальне враження, що його винесли з оповідань свояків ті, що одержали листи від українських міщанських, робітничих і селянських родин. Вони висловлюють у своїх листах радість і вдячність за те, що вони змогли дожити, щоб працювати у Великій Німеччині, і таким способом, не тільки заробити собі грошей, але також пізнати інше життя і цікавіший світ..." [34]. "...Вони тільки тепер пізнали різницю між совєцьким "раєм робітників і селян" і "нацистською неволею", як їм змальовували ворожі агенти життя у Німеччині і не бажають повертатись" [35].

Слід визнати, що застосовані нацистами заходи (пропагандистська кампанія, соціальний тиск) мали певні результати. Деяка кількість людей повірила байкам про "нацистський рай" і, дійсно, добровільно з'являлася для від'їзду до Німеччини. Робітник заводу ім. Жовтневої Революції Стрижаченко Г.С., який виїхав добровільно до Німеччини, про своє вербування на роботу в Німеччині розповідає так: "З'явившись на біржу праці на реєстрацію, ...я був направлений до начальника біржі, який мені заявив: "Виїжджайте добровільно на роботу до Німеччини, росіяни там працюють на таких же умовах, як і німецькі робітники. Ви як спеціаліст будете одержувати в місяць 400-500 марок, життя в Німеччині добре, всього багато і дешево. У Німеччині платять інженерам тільки на 50 марок більше від висококваліфікованих робітників. Жити будете, де захочете. Через 6 місяців ви за державний рахунок зможете приїхати назад за своєю родиною".

Піддавшись цій агітації, я виїхав добровільно до Німеччини" [36].

Важке життя та труднощі з працевлаштуванням удома штовхало юнаків та дівчат вирушати на заробітки до Німеччини. За 1942 р. із Проскурова, Первомайська, Умані виїхало від 80 до 90 відсотків молоді [37]. Деякі – просто виявили бажання поїхати у невідомий для них світ добровільно (молодь в усі часи кликала романтика), були і такі, хто через сталінські репресії тримав злобу на радянську владу і мріяв виїхати на недосяжний раніше Захід.

На території Трансністрії нелегкої долі "остарбайтерів" зазнали практично одиниці. Із Вінницької частини Трансністрії на нацистську каторгу вивезено лише 1388 чол. [38]. Румунська сторона вважала, що нестача робочих рук відчувається саме в неї, зокрема в Трансністрії, котру належало поспішно освоювати і належним чином експлуатувати, щоб максимально скористатись усіма її багатствами (в грабунку румуні ні в чому не поступалися німцям), а тому забороняла будь-яке вивезення звідси працездатного населення, розглядаючи його як своїх підданих. У державному архіві Вінницької області зберігся документ, датований 11 квітнем 1942 р., що підтверджує це, – розпорядження префекта Могилівського повіту "не видавати віз на виїзд до Німеччини кваліфікованих спеціалістів, оскільки в Трансністрії відчувається нестача робочої сили" [39]. Цікаво, що робітники з Північної Трансністрії не вивозилися насильно навіть у Румунію. Румунська влада вирішила, що відривати споконвічних землеробів від свого ремесла і заставляти їх виконувати невласливу для них роботу просто безглуздо. Тому усе місцеве робоче населення Північної Трансністрії румунські власті використовували для потреб власної економіки та особистого збагачення, не переміщуючи його з обжитих місць. Дешевою

робочою силою тут стали радянські військовополонені.

Таким чином, можна зробити висновок, що однією з складових соціальної політики німецьких та румунських окупантів на території Центральної України було введення загальної трудової повинності для всього населення, а пізніше, як наслідок цього – насильницька депортація українського населення на роботу в Німеччину. Експлуатація робочої сили на цій

території перетворилося на одне з головних завдань німецько-румунської адміністрації. Але треба відзначити, що в питанні депортації населення за межі України політика румунської влади відрізнялась від німецької, не на користь депортацій.

Подальшої розробки потребують питання висвітлення особливостей окупаційної політики на території Центральної України, соціально-побутового становища населення регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галаджиев С. Что происходит в оккупированных областях Украины. – Уфа, 1942. – 21 с.; Леонтьев А. “Зеленая папка” Геринга. – М.: Госполитиздат, 1942. – 42 с.
2. Дишлевий П.С. Борьба трудящихся промышленных центров Украины за свержение фашистской оккупационной политики (1941-1944 гг.) // Архивы Украины. – 1974. – № 1. – С. 18-24; Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана “Ольденбург”: (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – 3-е изд., доп. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.; Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наук. думка, 1979. – 135 с.; Коваль М.В. За гратами “нового порядка”: Киев у период окупації німецько-фашистськими загарбниками // Український історичний журнал. – 1981. – № 5. – С.119-126. Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 208 с.; Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
3. Айкель М. “Через брак людей...”: Німецька політика набору робочої сили та примусовій депортації робітників із окупованих областей України 1941-1944 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 139-160; Довгополий Я. Українці на примусових роботах у третьому райху // Дзвін. – 2000. – № 7. – С. 101-103; Пастушенко Т.В. Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 160-176; Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 1999. – 20 с.
4. Сторожук С. Заручники Другої світової війни. Доля українських остарбайтерів // Історія України. – Вересень 2002. – № 35. – С. 1-6; Шевчук В.В. Особливості господарства Черкащини в часи німецько-фашистської окупації: [Економічне життя (1941-1944 рр.)] // Черкащина в контексті історії України – 2005, – кн. 2. – С. 271-282.
5. Земсков В.Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941-1944 гг.). – М.: Мысль, 1986. – С. 25.
6. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Вказ. праця. – С. 177.
7. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941-1944 рр. (Зб. Документів і матеріалів). – К., 1963. – С. 28-29.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 239. – Арк. 37.
9. Голос Полтавщини. – 1942 р. – 6 грудня.
10. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр.193. – Арк. 9.
11. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. р-2412. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 50-51.
12. Голос Полтавщини. – 1942 р. – 1 лютого.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 239. – Арк. 40.
14. Дніпрова хвиля. – 1942 р. – 29 січня.
15. Нове Українське слово. – 1942. – 8 січня.
16. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. р-60 с. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 46.
17. Голос Полтавщини. – 1942 р. – 1 лютого.
18. Дніпрова хвиля. – 1942 – 5 лютого.
19. ДАЧО. – Ф. р-60 с. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 64.
20. Вінницькі вісті. – 1942. – 12 березня; Нове життя. – 1942. – 18 березня.
21. ДАКО. – Ф. р-2367. – Оп. 3. – Спр.1. – Арк. 15.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 33. – Арк. 24.
23. ДАЧО. – Ф. р-51 с. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 39.
24. ДАКО. – Ф. р-2480. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 106.
25. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 132. – Арк. 3.
26. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. р-8676. – Оп. 2. – Спр. 81. – Арк. 1.
27. Там само. – Ф. р-2499. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
28. ДАКО. – Ф. р-2480. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 54.
29. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. р-1495. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 65.
30. ЦДАВОВ України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 239. – Арк. 42-43.
31. Сторожук С. Вказ. праця. – С. 4.
32. ДАЧО. – Ф. р-51с. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 42.
33. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944): Пер. с нем. – М.: Воениздат, 1974. – С. 219.
34. Вінницькі вісті. – 1942. – 26 березня.
35. Там само. – 1942. – 14 червня.
36. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 891. – Арк. 4.
37. Шайкан В. Вказ. праця. – С. 26.
38. ДАВО. – Ф. П-425. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1.
39. Там само. – Ф. Р-2966. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 10.